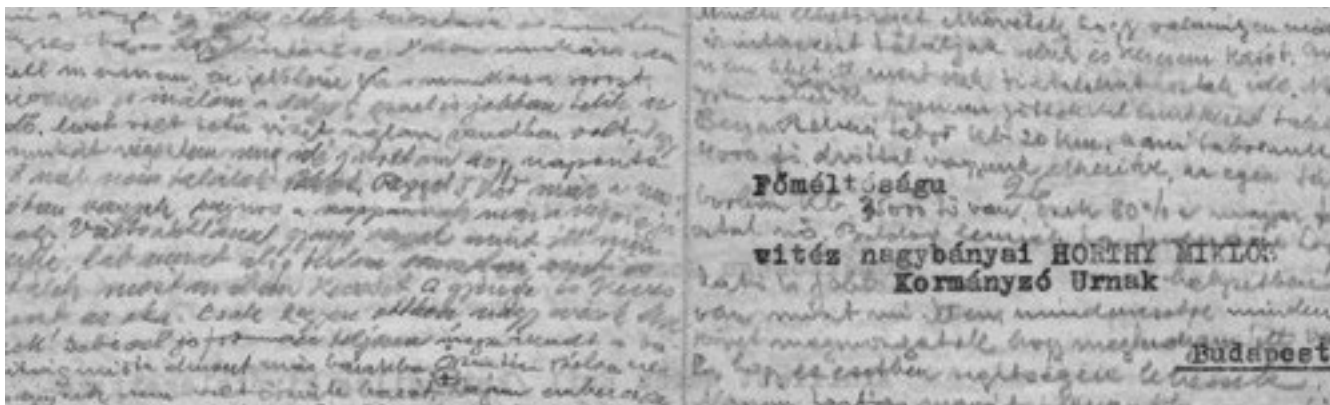
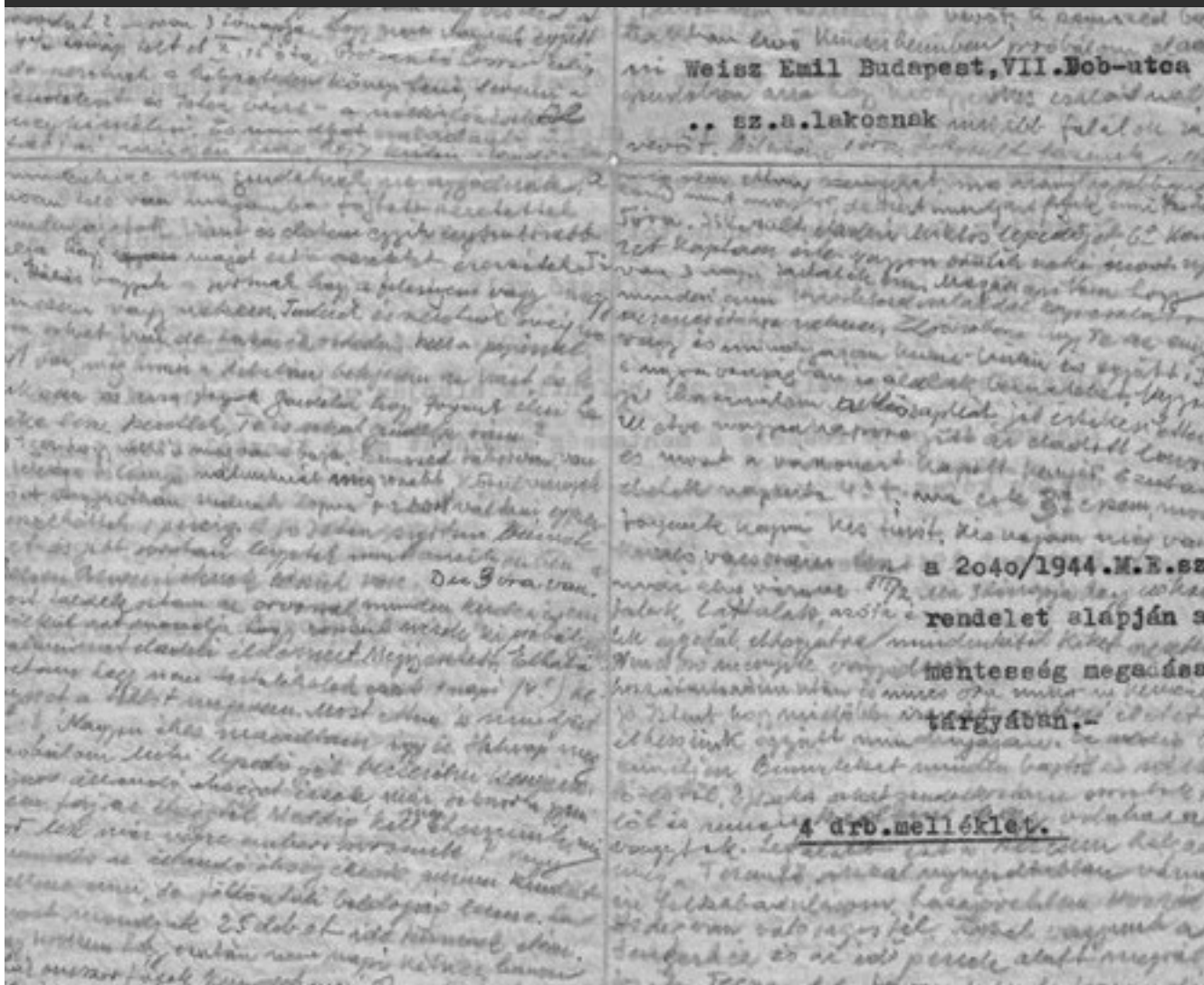

Az emlékezés rétegei

Az emlékezés rétegei

A magyarországi holokausztról nyolcvan év után
Kutatások a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban

Szerkesztők: Bányai Viktória, Csősz László

Olvasószerkesztő: Komáromi Csaba

A tanulmányokat lektorálták:

Bányai Viktória, Bódi Lóránt, Bohus Kata, Csapody Tamás,
Csősz László, Dunai Andrea, Frojimovics Kinga, Gadó János,
Huhák Heléna, Jablonczay Tímea, Kádár Gábor, Klacsmann Borbála,
Laczó Ferenc, Novák Attila, Pataricza Dóra, Szécsényi András,
Toronyi Zsuzsanna, Vági Zoltán

Képszerkesztő: Csősz László

Tipográfia, nyomdai előkészítés: Dávid Gábor

© Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2025

1075 Budapest, Síp utca 12.

info@milev.hu

www.milev.hu

A kötet borítóképén Weisz Emil Horthy Miklós kormányzóhoz írott mentesítési kérvényének példányára a bergen-belseni lágerben ceruzával írott naplóbejegyzései láthatók (MZSML XIX-396)

A kiadvány a magyarországi holokauszt 80. évfordulójának emlékévében készült.

A kiadvány megjelenését támogatta:

Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége

Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány

ISBN 978-615-6166-11-1

© Minden jog fenntartva

A kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása nélkül sem a teljes mű, sem annak bármilyen részlete semmilyen formában (fotókópia, mikrofilm vagy más információhordozó) nem sokszorosítható és terjeszthető.

Tartalomjegyzék

Csósz László: Az emlékezés rétegei. Szerkesztői előszó	6
Gyűjtemények és emlékezet	
Toronyi Zsuzsanna: A holokauszt öröksége. 80 évvel később	16
Jablonczay Tímea: Archívum az archívumban. Adalékok a hatvanas évek holokausztemlékezet-történetéhez Benoschofsky Ilona hagyatékából	34
Frauhammer Krisztina – Pataricza Dóra: „Apák nélkül – Nők és gyermekek a szegedi holokausztban”. Holokausztkiállítás a Szegedi Zsidó Hitközség Archívumának forrásain keresztül	80
Csapody Tamás: A bori tárgyak. A bori munkaszolgálat részleges tárgyi reprezentációja	122
Emlékezhelyek	
Bohus Kata: Korai gyász. A vészkorszakra való emlékezés formái és funkciói a magyar zsidó közösségekben a háború után	204
Bányai Viktória: „...és vigyék ki a hamvakat a táboron kívül Tiszta Helyre...” RIF-szappanok és auschwitzi hamvak magyarországi emlékművekben	248

Bódi Lóránt – Mezei Hanna: „Nagyszerű emléke legyen a zsidóságot ért hatalmas szerencsétlenségnek”. A Kozma utcai (Rákoskeresztúri) emlékmű keletkezésének története	280
Paul Gradvohl – Maxime Daniel: Az Ismeretlen Zsidó Vértanú Emlékműve a Magyar Zsidó Levéltár forrásainak tükrében	304
Egyén és emlékezet	
Dunai Andrea: Üldözött zsidó versenylótenyésztők	328
Huhák Heléna: Rózsa levelei. Weisz Emil bergen-belseni naplója (1945)	362
Novák Attila: Borsa Mihály évtizedei. Egy unortodox magyar zsidó vezető a szocialista állambiztonság árnyékában	394
Vajda Júlia: Visszafelé haladva. Nekifutásaim egy elmesélhetetlen történet elmesélésének	482
Képjegyzék	520
A kötet szerzői	526

„...és vigyék ki a hamvakat a táboron kívül Tiszta Helyre...”

RIF-szappanok és auschwitzi hamvak magyarországi emlékművekben

BÁNYAI VIKTÓRIA

Az *1945* című film szuggesztív temetési jelenetében két, imakendőbe bugyolált kis csomag kerül a sírgödörbe az elpusztított közösségre és tagjaira emlékeztető tárgyakkal: egyikben kiscipők, gyerekjáték, másokban imakönyvek, imaszíjak, pergamentekercsek, menóra, ahogy a gyászoló túlélő megfogalmazza: „ami a halottainkból megmaradt”.¹ A film alapjául szolgáló novellában ezzel szemben 1417 darab RIF jelzetű szappant² csomagolnak tíz batyuba, és a számhoz azt a magyarázatot adják, hogy „ennyien voltak a környékbéli falvakból”.³ A művészi ábrázolás mindkét változatában némileg túloz – a deportálásból visszatérő túlélők birtokában lévő személyes tárgyak, illetve a szappanok mennyiségét illetően –, mégis élesen ragadja meg a vészkorszak utáni időszak egy fontos jelenségét, törekvését, ami sok településen az életben maradtak gyászfolyamatának meghatározó állomása volt: a nagyon is valóságosan hiányzó családtagokat, a közösség megölt tagjait legalább jelképesen hazahozni, a közösség temetőjében eltemetni, az emlékezés számára lokalizálható helyet teremteni. Ennek rendszerint

¹ *1945*, rendezte: Török Ferenc, 2017.

² A RIF-szappanokon szereplő rövidítés feloldását, illetve a korabeli híresztelések eredetét és hamis voltát már sokan tisztázták. A téma egyik legalapvetőbb tanulmánya: NEANDER, Joachim: „Symbolically Burying the Six Million”: Post-War Soap Burial in Romania, Bulgaria, and Brazil. *Human Remains & Violence*, 2016/1, 23–40.

³ SZÁNTÓ T. Gábor: 1945 (Hazatérés) In: uő: *1945 és más történetek*. Budapest: Noran Libro, 2017, 32.

része volt az is, hogy követ állítottak fölé, feliratot szövegeztek hozzá.

A háborút közvetlenül követő években a vidéki zsidó közösségek sorra hozták létre – alapvetően helyi kezdeményezések alapján – a szimbolikus sírhely és az emlékmű határmezsgyéjén értelmezhető emlékhelyeiket. A temetéspótlás lelki igénye és ünnepélyes gesztusa az avatóbeszédekben is hangsúlyosan került elő, olyan esetekben is, amikor nem is temetői, hanem zsinagógai emlékműveket avattak: „Temetni jöttünk, de sírt nem látunk.”⁴ – kezdte beszédét Vass Sándor, mezőúri hitközségi elnök a mártírok névsorát tartalmazó zsinagógai emléktábla avatásakor. „Ezt az emlékművet avatjuk sírjukká” – emelte ki Eisenberg Béla győri rabbi 1947 tavaszán a temetői mártíremlékműnél.⁵ Frenkel Jenő szegedi rabbi pedig egyenesen arra biztatta a túlélőket, hogy „váljék valósággá előtted a jelkép: gyermeked, hitvesed, szülőd és testvéred nyugszik benne.”⁶

Míg a régebbi szakirodalom és a helytörténeti, hitközségtörténeti munkák jellemzően nem fókuszáltak az emlékművek létrehozásának történetére, illetve az első évek megemlékezéseinek kialakuló rendjére, addig az ezredforduló óta öröndetesen gyarapodó kutatások sok fontos mozzanatra irányították rá a figyelmet a háború utáni első évtized emlékezeti gyakorlatából. Ehhez a bontakozó tudományos diskurzushoz szeretnék hozzájárulni egy korábban kiaknázatlan forráscsoportra, az 1956-ban felavatott párizsi Ismeretlen Zsidó Mártír Emlékműve – *Mémorial du Martyr Juif Inconnu*, a mai *Mémorial de la Shoah* elődje – számára gyűjtött magyarországi anyagra, a vidéki zsidó közösségek által küldött levelekre és fényképekre

⁴ A deportálásban és munkaszolgálatban mártírhalált halt 166 áldozat emlékművének leleplezése. *Mezőúri Néplap*, 1947. március 21., 2.

⁵ EISENBERG Béla: Roskadozik lelkem. Avatóbeszéd a győri deportált és munkaszolgálatos mártírok emlékművének felavatásán. *Országos Rabbiegyesület Értesítője*, 1947. december, 47.

⁶ FRENKEL Jenő: Emlékvató. *Országos Rabbiegyesület Értesítője*, 1947. december, 42.

támaszkodva.⁷ Az akkor összegyűjtött korpuszból olyan emlékműveket válogattam, ahol a kapcsolódó levelezés vagy a felirat maga jelzi, hogy a szimbolikus sírban RIF-szappant vagy a megsemmisítő táborokból hozott hamvakat helyeztek el.⁸ A kortársak mindkettőt a deportáltak, a megsemmisítő táborok áldozatainak emberi maradványának tekintették, ezért eltemetésüket vallási parancsnak tartották. A kontextus felrajzolása mellett a forrásközlés volt a célom, ebben főként a héber feliratokra koncentrálni.

Az 1956-os magyarországi adatgyűjtésnek – amely sok szempontból a legátfogóbb forráscsoportunk a vidéki közösségek korai holokauszt-emlékezeti kultúrájáról – a párizsi Ismeretlen Zsidó Mártír Emlékműve szervezőbizottságának 1956. június 6-án elküldött meghívása, felkérése volt a közvetlen előzménye.⁹ Ebben azt kérték a Magyar Izraeliták Országos Irodájától, hogy fényképekkel, levéltári dokumentumokkal, mártírnévsorokkal és egyéb, az üldözést megjelenítő emléktárgyakkal járuljanak hozzá a készülő emlékközpont gyűjteményéhez. Továbbá a magyarországi „szenvetések történetének” összefoglalását kérték elkészíteni egy tekercs (héberül *megilla*) formájában, amelyet majd az 1956. október 30-ra kitűzött avatáskor helyeznek el az emlékmű kriptájában.¹⁰

A magyarországi zsidó közösségek vezetése – a lehetőségekhez képest – jelentős erőfeszítéseket tett 1956 augusztusában és

⁷ Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, VI-6-1-1: MIOK-iratok a párizsi holokauszt-emlékművel kapcsolatban, 1956 [továbbiakban MZSML VI-6-1-1], valamint Fényképtár, Mártíremlékművek fényképei.

⁸ A választott forráscsoport miatt kimaradtak egyébként ismert példák, például az 1948 októberében felavatott pesterzsébeti emlékmű, ahol Izraelből hozott koporsóban Auschwitzból hozott hamvakat temettek el. Lásd BOHUS Kata: Mártírünnepségek a háború után. *Szombat*, 2022/4, 28.

⁹ Meghívólevél, 1956. június 6. MZSML VI-6-1-1.

¹⁰ A magyar zsidóságot képviselő tekercs bemutatását lásd BÁNYAI Viktória – Csősz László: Megillat Horthy / Horthy-tekercs – egy elfelejtett emlékezés. *Targum*, 1 (2022): 171–195. DOI: 10.56664/targum.2022.1.10. A tekercsforma, továbbá a javasolt alapanyag (pergamen) és nyelvhasználat (héber), mind a zsinagógai liturgikus használatban lévő bibliai szövegek szakralitásával rokonítja a kért emlékeztetéseket.

szeptemberében azért, hogy a szerveződő párizsi gyűjteményben a magyarországi zsidóság tragédiája méltóan reprezentált legyen. Ebben a munkában a legnagyobb feladatot, az üldözéshez kapcsolódó dokumentumok gyűjtését dr. Vida Mártonra bízta.¹¹ Az ő feladata volt egyebek mellett a budapesti körzeteket, a vidéki hitközségeket, illetve a már megszűnt vidéki hitközségek még elérhető tagjait körlevélben megszólítani, illetve a befutott válaszokat feldolgozni. A körlevélben egyfelől számadatokat kértek az adott közösség vészkorszak alatti veszteségeiről, mind a tagok, mind az épületek tekintetében. Kerestek, kértek továbbá másolatot mártírnévsorokról, fényképeket – három példányban – a helyi mártíremlékművekről, valamint bármilyen egyéb, az üldözést megörökítő archív anyagot. Saját összesítésük szerint az országszerte kiküldött 258 megkeresésre 179 válasz futott be, ebben 103 vidéki közösségből érkeztek fényképek a helyi emlékművekről.¹² Ezt az anyagot még kiegészítették a budapesti emlékművek fényképeivel. Ugyan a magyar delegáció a forradalom miatt végül nem tudott elutazni az 1956. október végi avatóünnepségre, de az összegyűjtött anyagot eljuttatták. A jelentős sajtókivágot- és fényképgyűjtemény megérkezését az intézmény periodikája 1957 elején nyugtázta az archívum gyarapodásának hírei között.¹³ A fényképekből ugyanakkor a Magyar Zsidó Múzeum gyűjteményében is maradt példány.

Rabbinikus vélemények

Az országos körképet elénk táró levelezés egyik tanulsága, hogy viszonylag sok olyan közösség volt, ahol sem emléktáblát, sem emlékművet nem állítottak, és más emlékezeti tárgyat (például emlékkönyvet) sem készítettek. Ahogy a nyírbélteki válasz fogalmazott: „hitközségünk szegénységére és csekély létszámánál fogva, semmi

¹¹ Dr. Vida Márton neve az 1939-ben közzétett *Ítéletek! – Néhány kiragadott lap a magyar-zsidó életközösség könyvéből* című összeállításról ismert, amelyben az akkor fiatal ügyvéd a zsidótörvények ellenében a magyar zsidóság hazafiságát mutatta fel. 1956-ban apja, dr. Vida Miklós a MIOK alelnöke volt.

¹² Jelentés, 1956. szeptember 9. MZSML VI-6-1-1.

¹³ Enrichissement des archives. *Le Monde Juif*, 1957/2 N° 10 (77), 33.

jelentős emlékmű nem áll rendelkezésünkre, csak szívbe véssett emlékkő, ami örökre gyógyíthatatlan sebeket okoz, mikor a múlt-ra visszaemlékszünk”.¹⁴ Azonban ilyen válasszal nem csupán az eleve kislétszámú, és a holokauszt után elnéptelenedő zsidó közösségekben találkozunk. A népesebb közösségek közül elsősorban ortodox közösségek döntöttek így például Putnok, Olaszliszka és Nyírbátor. Beszédes, hogy a holokauszt után is jelentős létszámú makói ortodox hitközség is ezt a választ adta, ellenben a makói neológ közösség állított emlékművet. Mindez összefügghet az emlékművekkel kapcsolatos, ortodox rabbik által megfogalmazott vallásjogi (*halakhi-kus*) aggályokkal.¹⁵

Ezek leghangsúlyosabb eleme a bálványimádók szokása szerinti oszlop állításának a tilalma, ami tórai tiltásba ütközik: „*ne állíts föl magadnak oszlopot, melyet gyűlöl az Örökkévaló, a te Istened*” (5Móz 16,22); és a korábbi századokban a zsidóságtól valóban idegen volt ez a gyakorlat. A háború után a nagyvárad ortodox közösség rabbijaként működő Weiss Jichak Jakov (1902–1989) 1946-ban azt az útmutatást adta, hogy emlékmű helyett, ahol maga a tárgy a cél, a zsidó hagyományba illeszkedő sírkövet készítsenek, aminek a célja, hogy az elhunytat jelezze. A sírkőnek, sírhelynek tekintés kritériumát abban látta, hogy ténylegesen temetnek-e valamit alá. Döntésében úgy fogalmazott, hogy csakis azért adott engedélyt az adott esetben az emlékjele felállítására, „mivel van náluk RIF-féle szappan, amiről az a hír járja, hogy zsidó mártírok emberi zsírából gyártották; ezenkívül van náluk hamu, amit Auschwitzból hoztak, amire azt mondják, hogy a krematóriumából van; és ezenkívül tóratekeres darabjai, amit a gonoszok téptek szét és tapostak meg, amit szintén el kell temetni a Sulchán áruch szerint. Ezek egy sírba legyenek eltemetve, és erre már fel lehet állítani az emlékművet, ahogy minden más halott fölött állítanak sírkövet. És arra lehet ráírni, ami sajnos

¹⁴Weisz Ignác és Klein Henrik levele, Nyírbétek, 1956. augusztus 14. MZSML VI-6-1-1. (Az idézetet a mai helyesírási standardhoz igazítva közöljük.)

¹⁵KÓNYA Judit: Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák (1945–1949). *Regio*, 2016/2. 7–21.

történt a zsidó néppel.”¹⁶ Sperber Dávid (1877–1962) brassói rabbira hivatkozva az engedély melletti további érvként említette, hogy az emlékjel arra is szolgálna, hogy a világ tudomására hozzák azt a gonoszságot, amit a zsidókkal tettek, „és ez pedig egy nagyon nagyon fontos cél”¹⁷

Az emlékállítás számára előírt temetés mozzanatából joggal gondolhatnánk, hogy ennek helyszíne csak a közösség temetője lehet, ami valóban az általános gyakorlat volt, azonban a nagyváradi emlékművet az ortodox zsinagóga udvarán helyezték el. Bár a RIF-szappanokat és a krematóriummi hamut emberi maradványnak tartották, azonban – bizonyos szabályok betartásával – mégsem kellett attól tartani, hogy egy holttesthez hasonlóan rituális tisztátalanságot okoznak, vagyis nem tette lehetetlenné, hogy kohaniták is tartózkodjanak a közelében. A szappanok és hamu tisztátalanságával kapcsolatos kérdést ezekben az években több rabbi is kapott, és mindannyian megengedő állásponton voltak.¹⁸

A rabbinikus véleményekből, illetve a zsidó hagyomány más előképeiből három fő emlékezeti tárgytípus bontakozott ki a háború utáni évek vidéki gyakorlatában. Egyfelől a középkori üldözések áldoztainak emléket állító Memorbuchok hagyományát felelevenítő

¹⁶ Oberlander Báruch fordítása. OBERLANDER Báruch: Megemlékezés a mártírokról az emlékművektől az emlék micváig. *Egység*, 155. szám (2022), 24. Hasonló álláspontra jutott egy másik kérdezőnek válaszolva Jichak HaLevi Herzog (1888–1959) szentföldi askenázi főrabbi is 1947 elején, miszerint az emlékműállítás betiltani nem lehet, és ha az emlékmű alá temetnek auschwitz hamut, akkor biztos, hogy megengedett. Lásd OBERLANDER, 2022, 25.

¹⁷ OBERLANDER 2022, 25. A korai emlékművek egyértelműen kifelé szóló üzenetéről, a „Ne ölj!” parancs hangsúlyos, magyar nyelvű megjelenítéséről lásd Kinga FROJIMOVICS: „Landmark-stones are the highway toward martyrdom...” Holocaust Memorial Monuments in Hungary. *Studia Judaica*, 14 (2006), 120.

¹⁸ KÓNYA 2016, 13. További példákat is idéz Avraham FUCHS: *Ha-soab be-mekorot rabaniim*, Jerusalem, 1995, 365 és 367.

emlékkönyvek. Másfelől a zsinagógák előterében,¹⁹ az imatérben vagy ritkábban az udvaron elhelyezett táblákra vésett névlisták, amelyek a *mazkeir*-táblák²⁰ mintáját követték, illetve közvetlenebb előzményként az első világháborús áldozatok zsinagógai emléktábláihoz nyúltak vissza. Harmadrészt a szimbolikus sírhelyként szolgáló temetői emlékek, melyeknek rendszerint szintén központi elemei a névsorok, de emellett a sírfeliratokról vett formulák használatával is sokszor erősítik a sírhely-párhuzamot. A rabbik véleménye és a temetéspótlás belső készítése egyaránt arra mutatnak, hogy a temetői emlékhelyek alá minden bizonnyal többször temettek RIF-szappant vagy a megsemmisítő táborokból származó hamvakat, mint ahányról a feliratok tudósítanak. Nagyobb közösségekben – például Rákospalota, Szolnok, Szeged, Kaposvár, Békéscsaba stb. – zsinagógai emléktáblát és temetői emlékművet is létrehoztak, ezzel egyben kialakítva az évenkénti emlékező alkalmak két helyszínt érintő belső menetrendjét is.

A RIF-szappanok és a hamvak forrása

Hogyan került a közösségek birtokába eltemethető RIF-szappan, illetve krematóriumi hamu? A válaszhoz három fő módot kell áttekintenünk. Egyfelől – főként szappant – maguk a túlélők, a deportálásból hazatérők is hoztak magukkal. Másfelől, mint ezt rabbik döntvényeiből és korabeli sajtóhírekből ismerjük, katonáktól: a visszavonuló német hadsereg által hátrahagyva (ismét csak szappanok),

¹⁹ Oberlander idézi a pesti ortodox rabbik – Lebovits Jákó (1896–1980), Citron Ábrahám Eliezer (1889–1956) és Welcz Jisraél (1887–1973) – 1948. január 14-én kelt, a kisvárdai hitközséghez címzett döntését, miszerint az emléktáblákat csak az előtérben engedik elhelyezni, ahol nem imádkoznak, és első sorban az áldozatok héber nevét javasolják rávésni. OBERLANDER, 2022, 25. A kisvárdai közösség az iránymutatásnak megfelelő emléktáblát állított, de a héber nevek használata egyébként nagyon ritka az időszakban. „Kisvárdai áldozatok emléktáblája”, MZSML, <https://collections.milev.hu/items/show/36226> (letöltés ideje: 2024. augusztus 6.).

²⁰ A közösség elhunyt (rangos) tagjainak nevét és halálozási évfordulóját (jiddis kifejezéssel: *jorzejt*) feltüntető tábla.

illetve a Vörös Hadsereg nyugati frontról visszatérő katonái által szállítva (szappanok, hamu és kegytárgyak egyaránt), mivel tudták, hogy értékesíthetők.²¹ Ebben az időszakban a hatóságok is emberi maradványként tekintettek a RIF-szappanokra, így hatósági közreműködéssel, lefoglalás vagy begyűjtés nyomán is kerültek zsidó közösségekhez.²² Például 1946 márciusában Budapesten a gazdasági rendőrség kezdett eljárást „forgalomba került” RIF-szappanok ügyében.²³ A hír szerint a pesti hitközség „összevásárolta, és kegyeletesszertartás mellett elföldeli” azokat.

Harmadik módként a megsemmisítő táborokba, elsősorban Auschwitzba tett megemlékező látogatásokat kell említeni, ahonnan sokan egy-egy csomag hamuval, csontszilánkokkal tértek vissza. Ennek a nemzetközileg már alaposabban feldolgozott,²⁴ sok érzékeny kérdést felvető témának a magyarországi kutatásában Bódi Lóránt tette meg az első lépéseket.²⁵ Táborlátogatásokról, „zarándokutazásokról” már 1946-tól van tudomásunk. A Magyarországi Izraeliták Országos Irodája által szervezett, Rácz Zoltán lelkészezredes és Fisch Henrik rabbi által vezetett 1948. augusztusi csoportos látogatásról pedig helyszíni tudósítást és fotóriportot is közölt a *Képes Figyelő* című lap, az egyik képen azt dokumentálva, amint a csoport tagjai az egykori égetőmáglyák területén hamvakat gyűjtenek, a lap szám címlapján pedig azt, hogy egy hazatérő utazó vászonzsákban

²¹ KÓNYA 2016, 12. említi R. Horowitz Hajim Slomo kárpátaljai rabbi Temesvárra küldött döntvényét (1946) és Müller Aser petrozsényi rabbi Gyulafehérvárra küldött döntvényét (1954).

²² BÓDI Lóránt: *A kibeszélhetetlen számbavétele – társadalmi diskurzusok a holokausztról a II. világháborút követően (1945-1948)*, PhD Diss, ELTE BTK, Budapest, 2022, 139–140.

²³ *Szabad Nép*, 1946. március 19., 4.

²⁴ Jean-Marc DREYFUS: The transfer of ashes after the Holocaust in Europe, 1945–60. *Human Remains and Violence*, 1, No. 2 (2015), 28. <http://dx.doi.org/10.7227/HRV.1.2.4> (letöltés ideje: 2024. augusztus 6.)

²⁵ BÓDI 2022, 141–150. és BÓDI Lóránt: „Zarándokutak” Auschwitzba – az emlékezet hangjai és alakzatai. *Betekintő*, 17 (2023), 3: 89–107. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2023_03_bodi.pdf (letöltés ideje: 2024. augusztus 6.)

hozott hamvakat.²⁶ Bár van olyan vidéki közösség, ahol az időpontok alapján felmerülhet, hogy ezen az úton gyűjtötték az emlékműbe szánt hamvakat, központi koordinációról mégsem beszélhetünk: ennél korábbi és későbbi gyűjtésekről is vannak adataink, a közösségek egyéni megoldásokkal éltek. Sőt, az egyéni megoldások időnként nevesíthetően személyesek: például az 1947 júliusában felavatott gyulai emlékmű kőornájába a helyi hitközség egyik tagja, Feldmann Sándor 1946-ban,²⁷ az 1960-ban felállított nagykanizsai emlékműhöz pedig Koltai Gyuláné és Vadász Nóra²⁸ hozott hamvakat Auschwitzból.

Ezzel szemben például Franciaországban Léon Meiss, a központi konzisztórium elnöke 1947-ben a vidéki közösségek nevében is felépve kérte a Külügyminisztérium közbenjárását, hogy Auschwitzból származó hamvakkal tudják az ezt igénylő helyi közösségek temetői emlékműveit ellátni. Kérésében az Ismeretlen Katona Sírjára mint nemzeti emlékhelyre hivatkozott modellként, ennek párhuzamával indokolta a hamvak „hazaszállítását” és eltemetését. Ugyanez a párhuzam mutatkozott a központi konzisztórium azon iránymutatásban is, miszerint a helyi közösségek a zsinagógák falán elhelyezett, az áldozatok nevét megörökítő táblára ezt a feliratot rendeljék: „Morts pour la France” (’Franciaországért haltak meg’).²⁹ A hazáért hozott áldozat koncepciója az első világháborús emléktáblákon a magyarországi zsidó közösségekben is általános volt, azonban a vészkorszak itthoni emlékezetétől idegen.

Egészen más jellegű, de szintén központilag szervezett gyűjtés volt, amit Simon Wiesenthal bonyolított le: 1948 januárja és júliusa között 30 ausztriai táborból gyűjtött hamvakat, a tábor területén található tömegsír vagy krematórium területéről, ezek hiányában

²⁶ *Képes Figyelő*, 1948. augusztus 28., címlap és 6.

²⁷ DIÓSI Lajos: „Mártíremlékmű”, *Gyulai Zsidó Alapítvány honlapja* <http://web.t-online.hu/diosi1/martiremlekmu.html> (letöltés ideje: 2024. augusztus 6.)

²⁸ *Új Élet*, 1960. szeptember 15., 5.

²⁹ DREYFUS 2015, 28.

pedig az Appelpplatz földjéből, szimbólumként.³⁰ Az így összegyűjtött urnákat Izraelbe szánta. Összegyűjtésükre és szentföldre szállításukra tórai „párhuzamot”, vagy inkább igazolást talált abban, ahogy az egyiptomi kivonuláskor az ott meghalt József csontjait is magával vitte Izrael népe (2Móz 13:19).

RIF-szappant tartalmazó emlékművek feliratai

Debrecen

	A héber felirat szöveghű fordítása:
על קידוש שמו יתברך נשרפין	<i>Aldott Neve megszenteléséért³¹</i>
במחנות אשכנז הארורה באש קרעמטארין	<i>égték el</i>
נשמתם לעילא בקדושה ובטהרה פרחו	<i>az átkozott Németország</i>
גופם העדינא לבורית לרחצה נתהפכו	<i>táboraiban, krematóriumok³²</i>
ארורים הרשעים שככה באכזריות עשו	<i>tüzeiben</i>
וזכות הקדושים גאולתינו יחישו	<i>Lelkük fentre szállt szentségben és</i>
זכרנם ממנו לא ימיש	<i>tisztaságban</i>
ת נ צ ב ה	<i>Gyenge testük szappanná³³</i>
Áldott Neve szentségeért	<i>változott</i>
drága éltük kilobbant	<i>Átkozottak a gonoszok, hogy ilyen</i>
Krematóriumok lángján, átkos	<i>kegyetlenül cselekedtek</i>
német táborokban	<i>A szentek érdeme Megváltásunkat</i>
Tetemükből szappant főztek,	<i>siettetni</i>

³⁰ FROJIMOVICS Kinga – KOVÁCS Éva: The Ashes of the Martyrs. Towards a New Commemoration Concept. In: Natalie ALEKSUN – Éva KOVÁCS (eds.): *Survivors' Toil. The First Decade of Documenting and Studying the Holocaust*. Toronto: Toronto University Press, megjelenés előtt.

³¹ A Név, vagyis Isten nevének megszentelése mint a mártírhálál leírása a középkori zsidóüldözések óta bevett a zsidó hagyományban. Ennek hátteréről és használatáról lásd: BÁNYAI Viktória – KOMORÓCZY Szonja Ráhel: A vészkorszak zsidó áldozataira való emlékezés: a korai emlékművek héber terminológiája, 1945–1949. In: FILEP Tamás Gusztáv (szerk.): *Ünnep és felejtés. Emlékezet, identitás, politika*. Budapest: Pesti Kalligram, 2018. 134–136.

³² A német többszámú alakot írja le jiddis ortográfiával.

³³ A szappanra bibliai – Jeremiás 2:22-ben és Malakiás 3:2-ben előforduló – kifejezést használ.

tiszta lelkük égbe szállott
Áldást hintve hű utódra, gyilkosok
fejére átkot
Érdemük siettetője a közelgő
Messiásnak,
Emlékükön, míg zsidó él, nincs
hatalma elmúlásnak

*Emlékük tőlünk nem távozik
Legyen lelkük bekötve az élet
kötelékébe!*

RIF-szappant tartalmazó emlékmű felirata, Debrecen

A méretében és formájában is sírkőnek ható emlékmű héber feliratának zárása is a sírkő jelleget erősíti, hiszen a sírfeliratok szokásos rövidítését használja. Weisz Miksa rabbi avatóbeszéde – 1947. június 29-én – is a szimbolikus sír-jelleget hangsúlyozta: „A RIF szappanokat temetjük el, melyeket a zsidó nép testéből gyártottak. Ti, életben maradottak figyelitek az ajtókat, hogy mikor lép be, mikor jön haza az édesapátok, anyátok, testvéretek és közeli rokonotok. Hol vannak? – kérdezitek egymástól. Hát itt, ennek a jelképes sírnak a mélyén nyugszanak, mert a fasiszta fenevadak elpusztították őket.”³⁴

Pécs

Ez a szappansír az 1948-ban felavatott, Forbát Alfréd (1897–1972) építész által tervezett mártíremlékmű közelében található, de nem része annak, nem azt teszi jelképes sírrá.³⁵ A pécsi mártíremlékmű formailag a siratófalak típusába sorolható, feliratában is – a tervező szándéka szerint – pátoszmentes, kerüli a mártírrá magasztosítást, helyette az értelmetlen pusztítás miatti megrendültségnek ad hangot. Ehhez illeszkedik a szappansír tömör, csak magyar nyelvű felirata is: Auschwitzi mártírok / holttesteiből készült / RIF szappanok.

A pécsi sírhoz elhelyezésében és feliratában is nagyon hasonló a Kozma utcai (Rákoskeresztúri) izraelita temetőben a központi emlékmű tövében található szappansír. Ennek felirata: RIF-szappanok / ה נ צ ב ה

RIF-szappanok és meggyalázott Tórák közös feliratai

Büdszentmihály (1952-től Tiszavasvári)

A tiszavasvári közösség nevében – az akkor már Budapesten élő – Rónai József azt válaszolta az 1956-os körkérdésre, hogy a temetőben egy mártíremlék-épületet emeltek, vagyis olyan formában (*óbel*

³⁴ *Debreceni Néplap*, 1947. július 1., 4.

³⁵ Vörös István Károly: Mártíremlékmű a pécsi Szív utcai zsidó temetőben. Dokumentumok az emlékmű megalkotásáról, 1946–1948. *Pécsi Szemle*, 15/2, 2012. 58–67.

RIF-szappant tartalmazó emlékmű felirata, Pécs

jelleggel) alakították ki, ahogy megbecsült rabbikat és tudósokat szoktak eltemetni. „A mártír emléképiletben egy sír van, abban van eltemetve a beszennyezett tóratekeres foszlányok és az idekerült 'rif'-szappan.”³⁶

Az 1947 augusztusában felavatott³⁷ épület külső homlokzatán látható kettős kőtábla – a 17. jegyzetben már említett módon – a „Ne ölj!” parancsolatot teszi hangsúlyos üzenetté. Belül a falon emléktábla az áldozatok neveivel, a földön pedig fekvő sírkő a Tórákat és a RIF-szappanokat is említő, de egyben a közösség pusztulását és az emlékhely célját, létrehozását is elbeszélő, számos bibliai utalást tartalmazó terjedelmes héber szöveggel. A bibliai fordulatok szöveg helyét a fordításba iktatott zárójeles megjegyzések adják meg.

A héber szöveg fordítása:

עד הגל הזה ועדה המצבה	<i>Tanú ez a kőrakás és tanú ez a sírkő</i>
אשר ירימו שאירי הפליטה	<i>[1Móz 31:52]</i>
שמצאו יריעות ספרי התורה	<i>amit a túlélő maradék emelt</i>
מונחים באשפתות בביזוי ובחרפה	<i>mivel tóratekeres-darabokat találtak</i>
ונפסלו מלקרותם בקהל עם ועדה	<i>szemétre vetve, meggyalázva,</i>
הביאום לקבורה כדת וכהלכה	<i>mocskolva,</i>
ועל זאת לבינו דאבה	<i>és alkalmatlanná váltak a közösségi</i>
שבישלו מאחינו בורית באכזרה	<i>felolvasásra,</i>
ובורית רי"ף שמה נקראה	<i>elbozták eltemetni a törvény és</i>
ומה שממנו בעירינו נמצאה	<i>halakha szerint.</i>
הובלנו אותם כמו גופים לקבורה	<i>Azért fáj a szívünk [Siralmak 5:17]</i>
שומע זאת אזניו תצילנה	<i>mert testvéreinkből szappant főztek</i>
שבאו הרשעים בלי רחמים וחמלה	<i>kegyetlenül</i>
כשביות חרב לנהל אוישוויצה	<i>RIF-szappan annak a neve,</i>
זה להשליך להקרעמאטאריאם לשרפה	<i>és ami található volt abból</i>
זה להנפיל ביד גזלנים לרצחה	<i>városunkban,</i>
להרוג ולאבד למכה ולחרפה	<i>elboztuk eltemetni mint testüket.</i>
ועלינו לקונן לילל ולהתאבלה	<i>Aki csak hallja, belecsemdül a füle</i>

³⁶ Rónai József válasza, Tiszavasvári, 1956. augusztus 15. MZSML VI-6-1-1.

³⁷ *Új Élet*, 1947. augusztus 20., 4.

כי שקולה הריגתם לשריפת הבירה
 ותחת כן שלא זכו לקבורה
 ועל גופם לא נמצא ציון לנפש חיה
 כי גופם נקטר כעולה והקטרה
 לבנות בנין לתלפיות קמנו ונתעודדה
 ועל דופנותיה אבן שיש לקוממה
 שמותיהם לזכרון בהם לחוקקה
 אבן מקיר תזעק מספרם הרבה
 'מספר נשמותיהם ת'ק'נ'ז
 ואוהל זה למקום קדוש נתקדשה
 לרנה ולתפילה לתחינה ולבקשה
 וכמו ל"קבר אבות" לבוא פנימה
 עדי כי יבא גואל לציון ברינה
 והמות לנצח יבולע
 ומעל כל פנים ימחה דמע בב"א

[1Sám 3:11]
 hogy jöttek a könnyörtelen és irgalom
 nélküli gonoszok
 mint kardejettette foglyokat [1Móz
 31:26] hajítani Auschwitzba,
 ezt a krematóriumba hajítani elégetésre,
 ezt haramiák kezébe vetni gyilkolásra,
 ölésre, pusztításra [Esz 3:13], verésre,
 gyalázásra.
 Siratnunk, jajonganunk, gyászolnunk
 kell,
 mert megölésük felér a város
 félégetésével.
 Amiatt, hogy nem érdemesültek
 eltemetésre,
 testük felett nincs sírjel,
 mert testüket elégették egészen eléggő és
 füstölő áldozatként,
 felkeltünk és talpra álltunk [Zsolt
 20:9] díszes építményt emelni [Én 4:4],
 oldalfalaira márványt helyezni,
 neveiket emlékül azokra vésni.
 Kő a falból kiáltja [Hab 2:11]
 hatalmas számukat,
 a lelkek száma: 557
 Ez az óbel szent helyé váljék
 dicsőítés és ima [1Kir 8:28], könnyörgés
 és kérés számára,
 és mint „atyák sírjához” jönni ide,
 amíg majd ujjongva megérkezik
 Cionhoz Megváltója,
 és a halál örökre elenyészik, [Jesaj
 25:8]
 és minden arcról letörli a könnyet
 [Jesaj 25:8] egy pillanat alatt.

A büdszentmihályi emlékmű

Bonyhád

A 1947. december 21-én felavatott, álló tóratekercset formázó bonyhádi emlékműnek³⁸ a létrehozás célját és körülményeit összefoglaló felirata a lépcsősor elé helyezett táblán olvasható. A gyűjteményben őrzött fényképre géppel írt magyarázat szerint: „A bonyhádi régi temetőben felállított vértanú emlékmű sírfelirata, amely alatt eltemetve: meggyalázott szent tekercseink, RIF-jelz. szappanok és imaköppenyek.”³⁹

	A héber felirat fordítása:
לזכרון עולם ולמזכרת	Örök emlékül és a szeretet
אהבה כעד נשמות	emlékjeleként az igaz férfiak és nők
צדיקים וצדקניות שנתגרשו	lelkének, akiket elkergetettek
משנת ת"ש תש"ד בגזירת רוצחים	700–704. években ⁴⁰ gyilkos
אבודים הלכו ולא שבו כי	üldözéssel.
מסרו נפשם על קדושת השם	Elvesztettek, akik elmentek és nem
זכרונם תקוע בלבנו ומשם	tértek vissza,
לא יסור לעד הואהבים (!)	mert a Név megszentelésére adták
בחייהם ובמותם לא נפרדו	lelküket.
נתעמד ע"י שארית הפליטה דקהל עדת	Emlékük a szívünkbe mélyesztve,
נעאלגען	onnan
באניהאד יע"א	nem távozik soha. Akik szerették
	egymást
	az életben, azok a halálban sem
	válnak el egymástól [2Sám 1:23].
	Állíttatta a Neológ Hitközség túlélő
	maradéka, Bonyhád, védelmezze azt
	az Örökkévaló

³⁸ „Emlékmű Bonyhádon”, MZSML, <https://collections.milev.hu/items/show/36230>. (letöltés ideje: 2024. augusztus 9.)

³⁹ „A régi temetőben felállított emlékmű felirata Bonyhádon”, MZSML, <https://collections.milev.hu/items/show/33761>. (letöltés ideje: 2024. augusztus 7.)

⁴⁰ A megadott évszámok a zsinagógai naptár úgynevezett rövid időszámítása szerint értendők, vagyis az 5000 nincs kiírva. Polgári időszámítás szerint ez 1940–1944.

RIF-szappant tartalmazó emlékmű felirata, Bonyhád

A felirat indításául választott kifejezés, illetve a záró bibliai idézet ismét olyanok, amik sírfeliratokban szokásosak, műfajilag azokhoz

közelítik a szöveget, ugyanakkor a felirat arra nem tesz utalást, hogy milyen tárgyakat temettek alá.

Dr. Blum Béla avatási beszédében a következőkkel indokolta a szappanok és tórák együttes temetését: „Nem egy halottat temetünk. Az előttünk lévő koporsóban vértanúk százazrei nyugszanak. Lehet, hogy az én szüleim, a te feleséged, az ő gyermeke. Holtukban sem hagyták nyugodni mártírjainkat, íme szappant főztek holttesteikből. De megvan a magyarázata annak, hogy miért sülyedt ilyen borzasztó mélységbe az emberiség, hiszen sárba taposták a Tóra-tekerceket, lábbal tiporták a parancsolatot: »Ne ölj!«”⁴¹

További példákat ismerünk szappanok és tóratöredékek együttes eltemetését megörökítő sírfeliratokból Szegedről⁴² és Óbudáról is, azonban 1956-ból visszatekintve mindkét közösség fontosabbnak, méltóbbnak és informatívabbnak tekintette a zsinagógáik előcsarnokában létrehozott, több elemből álló, névsorokat is közlő emlékműveiket, ezek leírásával, illetve képével⁴³ járultak hozzá a gyűjtéshez. Az óbudai válaszban a zsinagógai előcsarnok részletes leírása után, mindössze annyit tettek hozzá, hogy „Temetőnkben egy szerény emlékkő juttatja eszünkbe mártírtestvéreink szenvedéseit és tragédiáit.”⁴⁴ A valóban egyszerű kő felirata döntően magyar nyelvű. Héberül csak a nyitó bibliai idézetet vésték rá, Malakiás 3:2-ből: „Mert ő olyan, mint az olvasztónak a tüze, vagy mint a ruhamosók lúgja”. A prófécia eredeti kontextusában a Seregek urának eljövetelét jeleníti meg, azonban a vészkorszak utáni években ezek a hasonlatok is új tartalmat kaptak, az áldozatok krematóriumban megsemmisített, illetve szappanfőzésre használt testéhez kapcsolódtak.

⁴¹ *Új Élet*, 1948. január 8., 4.

⁴² A temetésről magáról tudósítás: *Új Élet*, 1946. július 25., 5. és *Szegedi Kisújság*, 1946. július 18., 2. Ekkor még ebben a helyszínen gondolkodtak központi emlékezeti helyként, azonban később a zsinagóga előcsarnokában alakították ki.

⁴³ „Szegedi mártíremlékmű”, MZSML, <https://collections.milev.hu/items/show/36426>. (letöltés ideje: 2024. augusztus 7.)

⁴⁴ Budapesti Izraelita Hitközség Óbudai Körzete válasza, 1956. augusztus 13. MZSML VI-6-1-1.

Auschwitzi hamvakat rejtő emlékművek feliratai

Nyíregyháza

Az 1949-ben, a deportálás ötödik évfordulójára elkészült emlékmű, ahogy a közösség válaszában ismertették, egy összetett emlékezeti koncepciót jelenít meg, amely különböző elemeiben elkülönítve, és mégis egyszerre szolgált az egykori zsinagóga mint a közösségi élet központja és a két nagy áldozati csoport emlékhelyéül. A helyi szintű korai közösségi emlékezetben ugyanis gyakran elkülönítve kezelték az üldözés különböző formáinak, így a deportálásnak és a munkaszolgálatnak az áldozatait. Ez a különbségtétel más korai emlékművekben is megmutatkozott – szemben a későbbi, egységes áldozati kategóriában gondolkodó emlékművekkel.⁴⁵

A Nyíregyházi Izraelita Hitközség a következő leírást küldte az emlékművéről készült fényképek mellé. „Ezen emlékmű eredetileg a régi, a németek által felrobbantott Szarvas utcai nagytemplom helyén állott és csak 1954. évben helyeztük át a temetőbe.⁴⁶ A mártíremlékmű három részből áll. A fő rész, mely eredetileg a templom főbejárata volt, őrzi a templom homlokzatán volt kettős kőtáblát, továbbá márványtáblákon 1400 nevet. A nagyobb svédgránit emlékkő alatt auschwitzi hamvak vannak. Ez az ismeretlen nyíregyházi zsidó mártírok emlékköve. A kisebb pedig a munkaszolgálatban elpusztult mártírok emlékét őrzi.”⁴⁷

Az auschwitzi hamvak elhelyezése ebben az emlékműben tehát a csak a deportáltak emlékéhez kapcsolódik. Az emlékkő felirata:

⁴⁵ Külön munkaszolgálatos és mártíremlékműveket, részben máshonnan származó, de a környéken meggyilkolt munkaszolgálatosok emlékműveit említik például a győri, a szombathelyi és a salgótarjáni válaszbán.

⁴⁶ Az egykori zsinagógával közös telken felépült iskola államosítása, és a telek közös használatából – iskolaudvar és emlékhely – adódó konfliktusok miatt kellett az emlékművet a temetőbe költöztetni. Lásd RÍCSU Zoltán: *Zsidó épületek és emlékek Nyíregyházán*. Nyíregyháza: Jósza András Múzeum, 1992, 114–118.

⁴⁷ Nyíregyházi Izraelita Hitközség válasza, 1956. augusztus 20. MZSML VI-6-1-1. Más forrásból tudjuk, hogy Nyíregyházán is volt a reprezentatív emlékműnél korábban készített szerény emlékjel, amelyet az eltemetett RIF-szappanok fölé állítottak, azonban az 1956-os adatgyűjtésben azt nem említették. Köszönet Bódi Lórántnak, aki felhívta figyelmemet erre az adalékra.

	A héber rész fordítása:
לזכרון עדי עד	Örök emlékül
לרבבות אחינו בני ישראל [...]	sokezer testvérünknek, Izrael
מנער ועד זקן טף ונשים	fiainak
שנהרגו ושנשרפו במחנות האכזריות	ifjútól a vénig, csecsemő és nők,
שמסרו נפשם על קדשת השם	akiket
בשנה שאי אליו כפיך על נפש עולליך לפ'ק	megöltek és elégettek
Soha többé	a kegyetlen táborokban,
A nyíregyházi gettóból	akik életüket adták a Név
1944 gyászos esztendejében	megszenteléséért
a hitükért és származásukért	„Emeld fel hozzá kezeidet
halálba hurcolt	gyermekeid életéért [Siralmak
sokezer névtelen zsidó mártír	2:19]” évben ⁴⁸
férfiak és asszonyok, aggok és	
gyermekek örök emlékezetére	

Rákospalota

A Budapesti Izraelita Hitközség Rákospalotai és Pestújhelyi körzet az 1956-os adatgyűjtéskor hat, a körzet területén állított mártírelméket sorolt fel: emléktábla a pestújhelyi imaházon, a rákospalotai aggok házában és a rákospalotai egykori Iparosok és Kereskedők Testülete termében, továbbá emlékmű a rákospalotai zsinagóga udvarán a helyi áldozatok névsorával (ezt 1950. július 4-én avatták fel) és két síremlék a temetőben.⁴⁹ Az egyik síremlék négy, a nyilasok által meggyilkolt, azonosítatlan áldozat tényleges sírja volt, a másik az Auschwitzból hozott hamvak fölé emelt szimbolikus sír. A felirat különlegessége, hogy belefoglalták a helyi gyásznapi héber dátumára vonatkozó döntést, vagyis az a napot, amikor az évenkénti megemlékezéseket kell tartani.⁵⁰

⁴⁸ Mivel a római számokhoz hasonlóan a héber betűknek is van számértéke is, az évszámot a bibliai idézet bizonyos betűinek megjelölésével, vagyis *kronoszti-ckonként* adja meg.

⁴⁹ Budapesti Izraelita Hitközség Rákospalotai és Pestújhelyi körzet levele a Budapesti Izraelita Hitközség Szertartási csoportjához. MZSML VI-6-1-1.

⁵⁰ Az emléknapi kijelölésének kérdéséről lásd BOHUS 2022, 25–26.

Auschwitzi hamvakat rejtő emlékmű felirata, Nyíregyháza

A héber rész fordítása:

פ"נ	<i>Itt van eltemetve</i>
אפר ועפר ועצמות	<i>por és hamu és csontok</i>
מאחינו בני קהלתינו	<i>testvéreinktől, a közösségünk tagjaitól</i>
ק"ק ראקושפאלוטה יע"א	<i>Rákospalota szent községe, védelmezze</i>
שנהרגו ושנשרפו עלה	<i>az Örökkévaló,</i>
באשוויטץ	<i>akiket megöltek és akiket elégettek teljesen</i>
בגזרת תש"ד	<i>elégő áldozatként / Auschwitzban</i>
יום האבל נקבע י"ט לחדש תמוז	<i>a 704-es [1944-es] üldözésben</i>
השם ינקום דמם	<i>Kijelölt gyásznapi: Tammuz⁵¹ hó 19</i>
	<i>Az Örökkévaló bosszulja meg vérüket</i>

Eger

Az Egri Izraelita Hitközség négy emlékműről számolt be válaszlevelében,⁵² és küldött is fényképet róluk: meggyalázott Tórák sírja, az egykori iskola udvarán 1946 áprilisában létrehozott, majd a temetőbe költöztetett emlékmű a gyermekáldozatoknak, a kerecsendi erdőben meggyilkolt, Egerben eltemetettek sírja és végül az 1949. augusztus 28-án felavatott temetői emlékmű, amely a közösség mártírjainak neveit örökítette meg. Ez utóbbi tövébe földelték el a megsemmisítő táborból hozott hamvakat, ahova *Auschwitzi deportáltak hamvai* feliratú kő került.⁵³ Az avatáson beszédet tartó Rác Zoltán (1905–1985) rabbi azonos az egy évvel korábbi auschwitz látogatás egyik vezetőjével.

Hasonlóan tömör, csak magyar nyelvű felirat került az 1947 júliusában a gyulai temetőben felavatott emlékmű kőurnájára is: *Auschwitzi hamvak*. A város 420 áldozatának emléket állító szimbolikus sír egyik oldalára a nevek kerültek, másik oldalon rövid felirat: *Auschwitz 1944 / 420 vértanú emlékére*. A gyulai emlékmű létrehozásának motorja Feldmann Sándor volt, 1946-ban ő hozta a hamvakat

⁵¹ Tammuz hónap a polgári időszámítás szerinti június-július időszakára esik.

⁵² Egri Izraelita Hitközség válasza, 1956. augusztus 16. MZSML VI-6-1-1.

⁵³ *Új Élet*, 1949. szeptember 1., 8.

Auschwitzi hamvakat rejtő emlékmű felirata, Rákospalota

Auschwitzból, a névsort is ő állította össze.⁵⁴ Ő volt az egyik aláírója 1956-ban a hitközség nevében küldött válaszoknak, ahol azt írták, hogy csak ez az egy emlékmű készült, és hogy mindkét oldaláról küldtek fényképet.⁵⁵ A képek azonban elvesztek vagy lappanganak. Fordított a helyzet Békéscsaba esetében, ahol az emlékmű képét⁵⁶ őrzi a gyűjtemény, de a kísérőlevél a válaszokkal hiányzik. A kép forrásértékét növeli, hogy 1987-ben az új emlékmű és a temető betemetett, nagyobbik részét lehatároló kerítés felépítésekor elbontották.⁵⁷ Itt névsor nem készült akkor, a hamvakat jelző urna volt a fókuszban.

Mohács

Egy újabb kis csoportként kell említeni azon emlékműveket, ahol se a felirat, se a közösség levele⁵⁸ nem jelzi explicit az auschwitzi hamvak jelenlétét, azonban más forrásból, illetve az emlékmű koncepciójából mégis egyértelmű. Ezek mindegyikében központi elem egy viszonylag nagyméretű klasszicista kőurna. Mohácson az egykori iskola helyén – tehát nem temetői környezetben – 1949-ben alakította ki a hitközség a „Mártírok kertjét”, és az emlékmű közepére helyezett urnát ezzel a felirattal látták el: *1944. július 9-én meggyilkolt 1120 vértanunk jelképes hamvvedre*.⁵⁹

Ugyanide sorolhatjuk a celldömölki⁶⁰ és a kaposvári emlékművet

⁵⁴ DIÓSI Lajos, „Mártíremlékmű”, *Gyulai Zsidó Alapítvány honlapja*, <http://web.t-online.hu/diosi1/martiremlekmu.html> (letöltés ideje: 2024. augusztus 8.)

⁵⁵ Gyulai Izraelita Hitközség válaszai, 1956. augusztus 10. és 16. MZSML VI-6-1-1.

⁵⁶ „Auschwitzi emlékmű Békéscsabán” MZSML, <https://collections.milev.hu/items/show/36192>. (letöltés ideje: 2024. augusztus 8.)

⁵⁷ BALOGH István: *Békés békétlenség. A Békés megyei zsidók története*. Tótkomlós – Budapest: szerzői kiadás, 2007. 108.

⁵⁸ Mohácsi Izraelita Fiókhitközség válasza, 1956. augusztus 28.

⁵⁹ VÖRÖS István Károly: A mohácsi zsidók tragédiája. In: BRAHAM, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról, V.* Budapest: Balassi, 2011. 326 és 332.

⁶⁰ „Celldömölki áldozatok emlékműve”, MZSML, <https://collections.milev.hu/items/show/36290>. (letöltés ideje: 2024. augusztus 8.) Az emlékművet a Hitközség levele „Auschwitzi emlékműként” említi. Lásd: Celldömölki Egyesült Izraelita Hitközség, 1956. augusztus 18. MZSML VI-6-1-1.

Auschwitzi hamvakat rejtő emlékmű felirata, Mohács

is. Utóbbi Huszár Dezső alkotása, 1947. július 6-án avatták fel. Az avatáson Krausz Henrik főrabbi tartott beszédet, Dinnyés Lajos miniszterelnök és Kéthly Anna házelnök is részt vettek.⁶¹

Az urna felirata:

שמסרו נפשמ / על קדשת השם

fordítása: „*Akik életüket adták / a Név megszenteléséért*”.

Utolsóként, vagy inkább ráadásnak két olyan emlékművet mutatok be, amelyek dr. Singer Ödön rabbi (1916–2001) működéséhez kapcsolódnak, és a tanulmány címéül választott idézetet is adták. Singer 1947-től 1956-ig volt Szolnok rabbija. Az ő időszakában – 1948. augusztus 8-án – avatták fel azt a reprezentatív zsinagógai emléktáblát,

⁶¹ SZÁNTÓ László: Adatok a somogyi zsidóság és a Kaposvári Izraelita Hitközség II. világháború utáni történetéhez, In: BŐSZE Sándor (szerk.): *Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig*. Kaposvár: Bét Olám Alapítvány – Somogy Megyei Levéltár, 2005. 188.

796 áldozat nevével, amelyről az 1956-os gyűjtéskor képet küldtek.⁶² A válaszlevélben a temetői „mártírsírt” csak mint a beszennyezett tóratekercsek eltemetésének helyét említik.⁶³ Az emléktábla felavatása után, Singer rabbi vezetésével Auschwitzba utazó szolnoki csoport hozta magával azokat a hamvakat, csontokat, amelyeket a következő őszön elkészült temetői síremlékbe helyeztek el.⁶⁴ Az *Új Élet* tudósítása szerint az avatóbeszédben, 1949. október 30-án Singer rabbi „kiemelte, hogy az áldozati hamvakat a táboron kívülre kell vinni, tiszta helyre és így cselekedett a szolnoki maradék zsidóság is, a legtisztább helyre, a temetőbe hozta el a hamvakat és a szeretet, meg a jóság és az ősi hit mindent meggyógyító erejére hívta fel a gyászoló közönséget”.⁶⁵ Az emlékmű feliratában is a beszédben kiemelt tórai parancs (3Móz 6:4) jelenik meg héberül és magyarul is. A választott idézettel – a parancs eredeti értelmét alaposan átformálva – tórai legitimációt talál a megsemmisítő táborokban temetetlenül hagyott emberi maradványok apránkénti széthordására, sőt, kifejezetten a parancs betöltéseként láttatja ebben saját részüket. A feliratot nyitó és záró héber sor pedig a sírfeliratok állandó nyitó- és záróformulája.

פ"נ

Emberséges ember!

Megrendülten állj meg e helyen!

Auschwitz tűzpoklaiban kisenvedett milliónyi vértanúink
poraiból

egy rész talált itt nyugovóra.

Hamvvedrük mellé helyeztük a meggyalázott tóratekercseink
maradványait.

והוציא את הדשן אל מחוץ

למחנה אל מקום טהור

⁶² „Szolnoki emléktábla”, MZSML, <https://collections.milev.hu/items/show/36428>. (letöltés ideje: 2024. augusztus 8.)

⁶³ Szolnoki Izraelita Hitközség válasza, 1956. augusztus 19. MZSML VI-6-1-1.

⁶⁴ Papp Zsolt: *A szolnoki izraelita hitközség története a kezdetektől napjainkig*. Szolnok, 2005, 169.

⁶⁵ *Új Élet*, 1949. november 24., 6.

Az áldozati hamut vigyék a táboron kívülre tiszta helyre

ת.נ.צ.ב.ה.

Singer rabbi 1956 és 1959 között Izraelben élt, majd visszatérve 1959 és 1965 között Nagykanizsán szolgált. Ezalatt – 1960 szeptemberében – ott is készült egy ugyanezt az (át)értelmezést képviselő emlékmű. A temetői ravatalozó mellett elhelyezett klasszicista urna oszloptalapzatán olvasható felirat még lényegre törőbben közvetíti az üzenetet:

Auschwitzi mártírjaink hamvai
והוציא את הדשא [!] אל מחוץ
למחנה אל מקום טהור
...és vigyék ki a hamvakat
a táboron kívül Tiszta Helyre...

A két emlékművet az is összekapcsolja, hogy ma látható állapotukban a héber szövegükben hiba van. Szólnokon az emlékmű felújítása során kicserélték a márványlapot, és a nyitó és záró részek újravésésébe sajnos több hiba – írásirány felcserélése, rövidítésjel helyett betűk – is került. Talán Nagykanizsán is egy felújítás következménye, hogy a *hamu* (הדשא) szó helyett – ahogy a leírásban olvasható – ma héberül *fi* (הדשא) szerepel. A zsidó közösségekkel együtt a héber betűk ismerete is eltűnt a vidéki Magyarországról. A feliratok hibáit tekinthetjük úgy is mint egy újabb értelmezési réteget, ami az emlékművekre rakódott, egy újabb, már zsidó közösségek nélküli korszak lenyomataként.

Bibliográfia

Balogh István: *Békés békétlenség. A Békés megyei zsidók története*. Tótkomlós – Budapest: szerzői kiadás, 2007.

Bányai Viktória – Csősz László: Megillat Horthy / Horthy-tekerics – egy elfelejtett emlékezés. *Targum*, 1 (2022): 171–195.

Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráhel: A vészkorszak zsidó áldozataira való emlékezés: a korai emlékművek héber terminológiája, 1945–1949. In: Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Ünnep és felejtés. Emlékezet, identitás, politika*. Budapest: Pesti Kalligram, 2018. 118–141.

Bódi Lóránt: „Zarándokutak” Auschwitzba – az emlékezet hangjai és alakzatai. *Betekintő*, 17 (2023), 3: 89–107.

Bódi Lóránt: *A kibeszélhetetlen számbavétele – társadalmi diskurzusok a holokausztról a II. világháborút követően (1945–1948)*, PhD Diss, ELTE BTK, Budapest, 2022.

Bohus Kata: Mártírünnepségek a háború után. *Szombat*, 2022/4, 25–29.

Dreyfus, Jean-Marc: The transfer of ashes after the Holocaust in Europe, 1945–60. *Human Remains and Violence*, 1/2 (2015), 21–35.

Frojimovics Kinga – Kovács Éva: The Ashes of the Martyrs. Towards a New Commemoration Concept. In: Natalie Aleksion – Éva Kovács (eds.): *Survivors’ Toil. The First Decade of Documenting and Studying the Holocaust*. Toronto: Toronto University Press, megjelenés előtt.

Frojimovics Kinga: „Landmark-stones are the highway toward martyrdom...” Holocaust Memorial Monuments in Hungary. *Studia Judaica*, 14 (2006), 115–125.

Fuchs, Avraham: *Ha-soah be-mekorot rabaniim*, Jerusalem, 1995.

Kónya Judit: Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák (1945–1949). *Regio*, 2016/2, 7–21.

Neander, Joachim: „Symbolically Burying the Six Million”: Post-War Soap Burial in Romania, Bulgaria, and Brazil. *Human Remains & Violence*, 2016/1, 23–40.

Oberlander Báruch: „Megemlékezés a mártírokról az emlékművektől az emlék micvákig”, *Egység*, 155. szám (2022), 24–26.

Papp Zsolt: *A szolnoki izraelita hitközség története a kezdetektől napjainkig*. Szolnok, 2005.

Riczu Zoltán: *Zsidó épületek és emlékek Nyíregyházán*. Nyíregyháza: Jósza András Múzeum, 1992.

Szántó László: Adatok a somogyi zsidóság és a Kaposvári Izraelita Hitközség II. világháború utáni történetéhez. In: Bősze Sándor (szerk.): *Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig*. Kaposvár: Bét Olám Alapítvány – Somogy Megyei Levéltár 2005. 183–198.

Szántó T. Gábor: 1945 (Hazatérés) in: uő: *1945 és más történetek*. Budapest: Noran Libro, 2017.

Vörös István Károly: A mohácsi zsidók tragédiája. In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról, V.* Budapest: Balassi, 2011, 294–332.

Vörös István Károly: Mártíremlékmű a pécsi Szív utcai zsidó temetőben. Dokumentumok az emlékmű megalkotásáról, 1946–1948. *Pécsi Szemle*, 15/2, 2012. 58–67.